

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR: DAVLAT, HUQUQ VA ADOLAT TAFAKKURI
TIMSOLI**

Muxammadiyeva Sevara Yolg'oshovna

Termiz davlat universiteti yuridik fakulteti 1 - bosqich talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18685980>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida adolat va qonun ustuvorligi g'oyalari tahlil qilinadi. Xususan, "Boburnoma" hamda "Mubayyin" dan olingan fikrlar yordamida hukmdorning mas'uliyati, tartib-intizom va jazolashdagi adolat tamoyili huquqiy jihatdan ko'rib chiqiladi. "Boburnoma" — shoh va inson sifatidagi adolat mezonlarining ko'zgusi. Tadqiqot natijasida, Boburning qarashlarida adolat va qonun ustuvorligi davlat boshqaruvida markaziy ahamiyatga ega ekanligi isbotlanadi.

Kalit so'zlar: adolat, qonun ustuvorligi, huquqiy tartib, hukmdor mas'uliyati, davlat boshqaruvi, Boburnoma, davlatchilik.

Kirish

Huquqiy davlat qurishda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillari har doim markaziy o'rin egallaydi. Ularning bo'lmazligi jamiyatda notinchlik va tartibsizlikka olib keladi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy shaxslarning davlatchilik tajribasi hamda ularning asarlarida ifodalangan huquqiy qarashlarini o'rganish bugungi kun uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

"Boburnoma" asarida ijtimoiy adolat va jazo muqarrarligi.

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat sarkarda va shoir, balki dono davlat arbobi sifatida tarixda katta iz qoldirgan. Uning "Boburnoma" asarida davlat boshqaruvi, adolat, tartib-intizom va hukmdorning mas'uliyati haqida fikrlar mavjud. Mazkur maqolaning maqsadi – ushbu fikrlarni huquqiy tahlil qilish va ularning zamonaviy huquqiy davlat prinsiplariga bog'liqligini ko'rsatishdir.

Bobur davlat barqarorligining asosini adolatda ko'rgan. U o'z asarida "Siyosat va adolat — podshohlikning ikki ustunidir"[1; 50-b] degan g'oyani ilgari suradi. Bobur asarlarida adolat markaziy o'rin egallaydi. U hukmdor faoliyatining asosiy mezon sifatida adolatni ko'rsatadi. "Podshoh uchun eng zarur narsa – adolatdir. Agar adolat bo'lmasa, davlat barqaror bo'lmas." [1; 12-b]

Bu fikr Boburning adolatga asoslangan boshqaruvni birinchi o'ringa qo'yganini ko'rsatadi.

U o'z qo'shinining oddiy xalqqa zarar yetkazishini qat'iy man etgan. Uning qarashicha, davlat mustahkamligi va xalqning hukmdorga bo'lgan ishonchi adolatli boshqaruvga bevosita bog'liq. Shu bilan birga, hukmdor shaxsiy manfaatini emas, davlat va xalq manfaatini ustun qo'yishi lozim.

Bobur shuningdek, tartib-intizom masalasiga e'tibor qaratadi. "Har bir ish tartib bilan bo'lmog'i lozim. Tartibsiz ishning oxiri pushaymondur." [1; 15-b] Bu fikr huquqiy tartib va boshqaruv intizomining zarurligini bildiradi. "Bobur asarlarida adolat tushunchasi "raiyparvarlik" tamoyili bilan uyg'unlashgan. Muallif Kobul va Hindiston yurishlari tasvirida askarlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarlilarga nisbatan murosasiz bo'lganini qayd etadi.

Ushbu yondashuv o'sha davr huquqiy tafakkurida "umummajburiy intizom" tushunchasi shakllanganini va hukmdor irodasi qonun himoyasiga yo'naltirilganini ko'rsatadi."

Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, hukmdorning tartib-intizomni ta'minlashi davlat barqarorligi va qonun ustuvorligiga asos bo'lgan.

Bobur uchun qonun — bu tartib demakdir. U asarlarida quyidagi tamoyillarga urg'u beradi. Zahiriddin Muhammad Boburning davlat boshqaruviga oid qarashlarida meritokratiya (shaxsiy xizmat va qobiliyatga ko'ra taqdirlash) tamoyili ustuvor ahamiyatga ega. Muallif 'Boburnoma'da harbiy va fuqarolik xizmatchilarining faoliyatini baholashda ularning ijtimoiy kelib chiqishi emas, balki ko'rsatgan shaxsiy jasorati va mehnatining samaradorligini asosiy mezon (indikator) sifatida belgilaydi. Bu esa boshqaruvda adolatli raqobat muhitini yaratish va davlat apparatining unumdorligini oshirishning muhim omili bo'lib xizmat qilgan. Boburiy huquqiy tafakkurida jazo choralarining qo'llanilishi universallik xarakteriga ega bo'lib, unda "sub'ektiv imtiyoz" tushunchasiga o'rin berilmagan.

Ya'ni, qonun buzilishiga nisbatan jazo choralarining belgilanishida shaxsning hukmdorga yaqinlik darajasi yoki uning ijtimoiy iyerarxiyadagi o'rni istisno holat deb hisoblanmagan. Ushbu "jazo muqarrarligi" prinsipi jamiyatda huquqiy intizomni mustahkamlash va hokimiyatning legitimligini (qonuniyligini) ta'minlashning fundamental asosi sifatida talqin qilinadi. Bobur o'z qarorlarida adolatni ustuvor qilgan. "Gunoh qilg'on kishi jazog'a mustahiqdur, ammo jazo adl ila bo'lmog'i kerak." [1; 112-b] Ushbu fikrda Bobur jazolashda shaxsiy qasosga emas, balki adolat tamoyiliga tayanish zarurligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, hukmdor xalq oldida mas'ul bo'lishi kerakligini ham ta'kidlaydi. "Elga zulm qilmak podshohlikka nuqson yetkurur." [1; 20-b] Bu fikr hukmdor faoliyati adolat va qonun ustuvorligiga bog'liq ekanini bildiradi. Boburning adolat haqidagi nazariy qarashlari faqat tarixiy voqealar bayoni emas, balki uning maxsus huquqiy asarlarida o'zining huquqiy aksini topgan.

"Mubayyin" asarida fiksaliy siyosat va iqtisodiy-huquqiy asoslar.

Faqat "Boburnoma" emas, balki Boburning "Mubayyin" asari ham islom huquqshunosligi (fiqh) asosida yozilgan bo'lib, unda zakot, xiroj va soliq tizimidagi adolatli mezonlar belgilab berilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning "Mubayyin al-zakot" (yoki qisqacha "Mubayyin") asari uning nafaqat adib, balki islom huquqshunosligi (fiqh) va iqtisodiy nazariya sohasidagi salohiyatini ham ko'rsatib beruvchi muhim manbadir. 1521-yilda o'g'li Humoyun Mirzoga darslik va qo'llanma sifatida yozilgan ushbu asar, davlat boshqaruvining fiskal (soliq) siyosati va ijtimoiy adolat mezonlarini huquqiy jihatdan asoslab beradi.

Bobur "Mubayyin" asarida soliq tizimini shunchaki davlat g'aznasini to'ldirish vositasi emas, balki jamiyatda boylikning adolatli qayta taqsimlanishi mexanizmi sifatida talqin qiladi.

Asarda yer solig'ining stavkalari va uni undirish tartibi islom huquqining Hanafiy mazhabi normalari asosida tizimlashtirilgan. Boburning yondashuvi bo'yicha, soliq miqdori yerning unumdorligi va suv bilan ta'minlanganlik darajasiga (tabiiy yoki sun'iy sug'orish) qarab belgilanishi shart. Bu ilmiy tilda differensial soliq stavkalari prinsipi deb ataladi.

"Mubayyin"ning markaziy qismi zakot masalalariga bag'ishlangan. Bobur zakotni majburiy ijtimoiy to'lov sifatida tahlil qilar ekan, uning huquqiy sub'ektlarini (kimlar to'lashi kerakligi) va ob'ektlarini (qaysi mulklardan olinishi) aniq belgilab beradi. Bobur soliq yig'uvchilarga murojaat qilar ekan, "Raiyatga jabr qilmaslik"[1; 45-b] g'oyasini huquqiy majburiyat darajasiga ko'taradi. Agar soliq me'yordan ortiq olinadigan bo'lsa, bu nafaqat huquqiy jinoyat, balki diniy va axloqiy mezonlarning buzilishi deb baholangan.

Qonun ustuvorligi – huquqiy davlatning asosiy tamoyillaridan biridir. Bobur davrida zamonaviy qonun tizimi mavjud bo‘lmagan bo‘lsa-da, hukmdor mas‘uliyati va adolatli boshqaruv orqali qonuniylik prinsipining shakllanishi kuzatiladi. Bobur asarlarida davlat boshqaruvi shaxsiy manfaatdan ko‘ra jamiyat manfaatiga qaratilganligi ko‘rsatiladi.

Shunday qilib, Bobur qarashlari bilan zamonaviy qonun ustuvorligi tamoyili o‘rtasida uyg‘unlik mavjud. Bu esa adolat va qonun ustuvorligi g‘oyasining tarixiy ildizlarini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda huquqiy davlatni rivojlantirishda adolat va qonun ustuvorligi markaziy o‘rin tutadi. Bobur qarashlarida aks etgan fikrlar ushbu tamoyillarning tarixiy ildizlari mavjudligini ko‘rsatadi. U boshqaruvda shaxsiy manfaatni emas, balki tartib va jamiyat manfaatini ustun qo‘yish lozimligini ta’kidlaydi.

Bobur asarlarida ilgari surilgan adolat va tartib-intizom g‘oyalari bugungi huquqiy tizimning asosiy printsiplari bilan uyg‘un keladi. Shunday qilib, Bobur qarashlari nafaqat tarixiy, balki zamonaviy huquqiy tizim uchun ham dolzarbligini saqlab qoladi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari shunchaki tarixiy xotiralar majmuasi emas, balki markazlashgan adolatli davlat qurishning g‘oyaviy dasturidir. Asarda ilgari surilgan "Adolat bilan elni obod qil"[1; 47-b] tamoyili, Boburning davlat boshqaruvidagi asosiy strategiyasi bo‘lgan. Unda bayon etilgan askarlarning tartib-intizomi, raiyatning haq-huquqlarini himoya qilish va jinoyat uchun jazo muqarrarlari kabi masalalar bugungi zamonaviy demokratik-huquqiy davlat tamoyillari bilan to‘liq hamohangdir.

Bobur adolatni nafaqat qonunlarda, balki rahbarning shaxsiy mas‘uliyatida ham ko‘rgan.

Uning o‘z yaqinlariga nisbatan ham qonun talablarini qat’iy qo‘llagani, hokimiyat tushunchasini shaxsiy manfaatdan yuqori qo‘yganini isbotlaydi. "Boburnoma"dagi adolat mezonlari o‘sha davr Sharq uyg‘onish davri huquqiy tafakkurining cho‘qqisi hisoblanadi. Asar bugungi kunda ham boshqaruv san’ati, ijtimoiy barqarorlik va inson huquqlari ustuvorligini o‘rganishda beqiyos ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Boburning 'Mubayyin' asari o‘rta asrlar Sharq davlatchiligida huquqiy va iqtisodiy tafakkur sintezining yorqin namunasidir. Muallif islom fiqhi normalarini (zakot, xiroj, ushr) davlatning moliya tizimiga transformatsiya qilar ekan, asosiyni e’tiborni “solliq to‘lovchi va davlat” o‘rtasidagi munosabatlarning adolatli muvozanatiga qaratadi. Ushbu asar o‘z davrida moliya-huquqiy munosabatlarni kodifikatsiya qiluvchi (tizimga soluvchi) muhim normativ-huquqiy hujjat vazifasini o‘taganini ta’kidlash lozim.

Shunday qilib, Bobur asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar bugungi huquqiy davlat printsiplariga mos keladi va tarixiy tajriba sifatida ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma (Vaqoyi). - Toshkent: O‘qituvchi, 2008. -288 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin (Mubayyin al-zakot). – Toshkent: Yozuvchi, 2002. – 160 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
4. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2022.

5. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Bartold V.V. Sochineniya. T. 2. – Moskva: Nauka, 1963.
7. Jalolov S. Boburning huquqiy qarashlari // O'zbekiston davlati va huquqi jurnali. – Toshkent, 2015. – №2. – B. 45-50.
8. Mo'minov I. O'rta Osiyoda ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixi. – Toshkent: Fan, 1973.
9. Odilqoriyev X. Konstitutsiyaviy huquq. – Toshkent: Adolat, 2018.
10. Xolmo'minov J. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: TDYU, 2020.